

O‘ZBEK XALQ QO‘SHIQCHILIK IJODI TASNIFI (Mehnat qo‘shiqlari)

Panjiyev Qurbonniyo Berdievich – Xalqaro Nordik universiteti “Musiqqa ta’limi” kafedasi mudiri, pedagoigka fanlari doktori (DSc), professor v.b., etnomusiqashunos

Mehnat bu – insonning nafaqat jismoniy, balki, ruhiy zo‘riqishidir. U og‘ir bo‘lib kishidan mashaqqat talab etadi. Ana shu mashaqqatni kuy-qo‘shiqlariga solib kuylash o‘zbek xalqining mahalliy aholisining o‘ziga xos xususiyatlaridan biridir. Azaldan bu xalq og‘ir mehnatni yengib o‘tishda ruhiy tetiklik va quvvat bag‘ishlovchi qo‘shiqlar to‘qigan va kuylagan. Xalq qo‘shiqchilik ijodiyotida yuzaga kelgan mehnat aytimlari musiqashunoslikda qayd etilgan uch turga bo‘linish an‘anasiga muvofiq tasnif eiladi:

1. Chorvadorlik qo‘shiqlari;
2. Dehqonchilik qo‘shiqlari;
3. Hunarmandlik qo‘shiqlari.

Chorvadorlik qo‘shiqlari. Ma’lumki, Respublikamizning ko‘pgina geografik qiyofasi asosan baland tog‘, qir-adir va past-tekisliklardan iborat. Tabiiy iqlim sharoiti, muhiti aholining chorvachilik bilan mashg‘ul bo‘lishiga yetarlidir. Shu sababli ham aholi chorva bilan doimiy shug‘ullanadi. Bu esa o‘z navbatida mazkur mehnat turi bilan bog‘liq qo‘shiqlarning yaratilishi va ijro qilinishiga olib kelgan. Qo‘shiqlar bevosita mehnat mazmun va mohiyatini ifoda etib, shu mehnat jarayonining mashaqqatlarini yengishga xizmat qiladi. Misol uchun “Xo‘sh-xo‘sh”, “To‘ray-to‘ray”, “Chirey-chirey” qo‘shiqlarini fikrimizning dalili sifatida tahlil etamiz. “Xo‘sh-xo‘sh” qo‘shig‘i sigir sog‘ish, sug‘orish, uni ozuqlantirish vaqtida yupatish, ba‘zan yovvosh bo‘lmagan mollarni ovutish uchun ham ijro etiladi. Ayrim hududlarda sog‘im paytida o‘lgan buzoqning terisiga somon tiqib, sigirni oldiga tirik buzoq singari qo‘yib “Xo‘sh-xo‘sh” qo‘shig‘i aytiladi. Qo‘shiq ixcham doiradagi tersiya oralig‘ida kuylanadi. “To‘ray – to‘ray” qo‘shig‘i qo‘ylarni dalalarga boqish, qo‘yxonaga chorlash, sog‘ish, qo‘zisini emdirish vaqtida aytiladi. Bu qo‘shiq oxista xirgoyi xonish qilinadi. Misol, “Chirey- chirey” qo‘shig‘i echkilarni sog‘ish hamda chorlash vaqtida ijro etilsada, uning yana bir o‘ziga xosligi endigina tug‘ilgan uloqni ona echki “olmas” bo‘lib qolganda yoki ona echki ko‘zi yorib, nobud bo‘lganda chorvador boshqa ona echki oldiga uloqchani olib kelgan vaqtda hissiy ohangda aytiladi. Aytim ta’sirida begona ona echki uloqni o‘z bolasidek emizgan holatlari kuzatilgan. Echki yo‘qolganda esa cho‘ponlar tomonidan tojik tilida “Buzakam” (echkijon, echkicham) qo‘shig‘i xorg‘in kayfiyatda hirgoyi qilinadi. Bu qo‘shiq echkining dikir-dikir sakrab o‘ynoqiligi va yoqimtoyligini tasvirlash uchun ijod qilingan. Viloyatlarning ayrim tumanlarida chorvodarlar hayotidan olingan va ilhomlantiradigan qo‘shiqlar ham mavjud. “Otboqar qo‘shig‘i”, “Cho‘pon qo‘shig‘i” shular jumlasidandir. Shu o‘rinda chorvoga ixtisoslashgan xudud chanqovuzchilari chorvaga oid “Tuya qaytarish”, “Cho‘pon kuyi”, “Qo‘zi ma‘rash”, “Qo‘y boqish”, “Echki sakrash” chanqovuz kuy-nag‘malarni ijro etayotganini

ta'kidlash joiz. Shuningdek, ayollar ijrosidagi "Gupi" qo'shig'ining musiqiy ritmik ta'sirchanligining o'ziga xosligi kishi diqqatini tortadi. An'anaga ko'ra sigir suti pishirilgandan so'ng ma'lum haroratda usti yopib, uyitiladi (ivitiladi, uvitiladi). Qatiq holatiga kelgach, maxsus xaltalarga solinib, suvi ajratiladi va quyuqlashgach suzmaga aylanadi. "Suzma" ayrim viloyatlarning mahalliy aholi tilida "chakki" deyiladi. Uning yog'i maxsus idish - guppi¹ yordamida ajratib olinadi. Qo'shiq mana shu jarayonda aytiladi. Qo'shiqning ritmi "guppi pishish" - yog'ni ajratib olishda foydalanadigan dastakning harakat (go'yo avtomobil motorining porshen ishlash uslubi) tezligidan olingan.

Dehqonchilik mehnati turkumiga kiruvchi qo'shiqlar mehnat jarayonida shakllangan aytimlarning kattagina qismini tashkil etadi va umumiy nomda "Dehqonchilik qo'shiqlari" deb ataladi. Bu turkum aytimlari mamlakatimiz xududining deyarli barcha vohalarida, tumanlarida, go'shalarida uchraydi. Yer haydash mavsumi "Shox moylar" marosimi bilan boshlanadi. Dehqonchilikning ushbu marosimi nihoyatda quvnoq va ko'tarinkilik ruhda o'tkazilgan. Hozirgi kunda bu marosim to'liq o'tkazilmasa-da, milliy musiqiy qadriyat sifatida ayrim yurt tantanalari sharafiga bag'ishlangan tadbirlarda "Shox moylar" (qo'shchi) qo'shig'i ijro etilib kelinmoqda. Marosim bahorgi ilk dehqonchilik qo'sh haydash jarayoniga bag'ishlab o'tkazilgan. Unda aholi dalada to'planib, turli rangli libos yoki tasmali popuklar bilan bezatilgan qo'shga katta ho'kizlarni olib chiqib qo'shgan. O'tgan yilgi oxirgi bog'lam bug'doydan un qilib, non pishirgan hamda uni ishtirokchilarga ulashgan. So'ngra yurtning pokiza, nuroniy, dono bobo – momolaridan ikki nafari yog' solingan ikki kosani yurtning nufuzli oqsoqoli qo'liga tutganlar. Oqsoqol qo'lini yog'ga botirib, ho'kiz shoxini moylagan shu jarayonda "Shox moylar" qo'shig'i aytilgan, so'ngra eng kekxa chol-bobo fotiha berib birinchi egatni tortishga ruxsat bergan. Qo'shchi qo'shni boshqarayotib "Qo'shchi qo'shig'i"ni aytgan. Qo'shga yordam berib boruvchilar qo'shiqqa jo'r bo'lgan. Qo'shiq kuylanish xususiyati ko'tarinki kayfiyat bilan dalda berish maylida kuylanadi. Qo'shiqning she'riy matni va ritmik tasvirlanishi qo'shga qo'shilgan ho'kizlarning bir maromda ish harakat suratini susaytirmasligiga qaratilgan. Ushbu marosim Surxondaryo, Qashqadaryo, Jizzax, Sirdaryo, Navoiy viloyatlarida yoppasiga qo'sh haydash ishlarini boshlanishini anglatgan. Ekin yerlari shudgorlangach, "Don septi" marosimi o'tkazilgan. Marosim an'anasiga binoan uni mo'lko'lichilik ramzi sifatida ko'p farzandli, munis onaxonlar dastlabki urug'lik bug'doyni dalaga sepib, oq fotiha berish bilan boshlagan. Shundan so'ng marosimiy "Don septi" qo'shig'i ijro etilgan. Hosil yoz yoki ilk kuz fasl oylarida yetilgach, "Arpa bug'doy pishibdi", xirmondagi somondan donni ajratib olishda esa "Mayda", "Xo'p mayda", baland tog' yonbag'ridagi dalalardan g'alla donini ot yoki eshakka yuklab, qishloqqa olib tushishda "Havvor" kabi dehqonchilikning mashaqatli mehnatini badiiy ifodalovchi qo'shiqlar to'qilgan va ijro etilgan.

---

¹ бўйи 1,5 метргача бўладиган диаметри 30-35 см келадиган одатда тут, тол, ўрик дарахти, кейинги даврларда алюмин металдан тайёрланган идиш. Унга бир, биру йигирма метр келадиган учида кўш боғламаси бўлган дастадан иборат қорийдиган дастак юқорида тилга олинган идиш билан кўшиб айтилганда тоғли худудларда яшовчи маҳаллий аҳоли тилида гупи дейилган. Ушбу гупиларда сузма (чакки, қатиқ)нинг ёғи ажратиб олинади.

Ҳаввор

Allegro moderato

Кўз тег-ма-син си-ё-ғинг-га ҳа-вор, ҳа-вор Тош тег-ма-син ту-ё-ғинг-га

7
ҳа-вор, ҳа-вор Ас-та, ас-та же-ба - ла ҳа-вор, ҳа-вор

O‘zbek xalq musiqi ijodiyotida mehnat marosimi va unda ijro etiladigan turli tuman qo‘shiqlar mavjud. Jumladan, don yetilgach, qishloq oqsoqollari dalaga borib, boshoqdagi donni qo‘li bilan uvalab boshoqdagi bug‘doy donini yeb ko‘rgan. Ta‘midan pishganligi anglangach bobo dehqon haqlariga atab, hosil maydonida jonlig‘dan qurbonlik qilib, bo‘lg‘usi rizq-ro‘z ne‘mat uchun oq Fotiha berib, shu zaylda “O‘roqchilar” marosimi o‘tkazilgan. O‘rim yig‘im-terimiga kirishgan dehqonlar “O‘roqchilar qo‘shig‘i”ni kuylagan. “Oblo baraka” marosimi ham mehnat marosimi hisoblanadi.

O‘rim jarayonida ijro etiladigan “Arpa-bug‘doy pishibdiya og‘ajon” so‘zlari bilan boshlanadigan o‘roqchilar qo‘shig‘i, asosan kuz faslida tog‘da lalmi yerlardan bug‘doyni yig‘im-terim vaqtida ijro etilgan. Xuddi shunday, “Xo‘p mayda” qo‘shig‘ini Respublikamizning ko‘pgina hududlarida uchratish mumkin. Ular bir-biridan ijro uslubi bilan farq qilmasada biroq, ritm jadallashganligi hamda o‘yinboblighi bilan alohida ajralib turadi. Qo‘shiq mehnat jarayoni bilan bog‘liq bo‘lsada, xalqning to‘y marosimlari, “Navro‘z” bayramlari va turli xalq sayillarida ijro etilib kelinmoqda. O‘zining kuychanligi, o‘yinboblighi bilan ancha ommalashib qolganligi sababli uning ritmik tuzilmasi aholining musiqiy xotirasida o‘rnashib qolganligini ko‘rish mumkin.

O‘rib olingan g‘allani yanchib donidan ajratish uchun alohida marosim o‘tkazilgan. O‘rilgan g‘alla quyoshga yoyib quritilgan. So‘ng xirmon etib tayinlangan joyga olib kelib (ot, eshak, ho‘kkiz, sigir) hayvonlar tomonidan “galagov” qilib yanchilgan. Shu jarayonni ifodalovchi “Xo‘p mayda”, “Mayda-mayda” qo‘shiqlari kuylangan. Galagov Boysun tumanining deyarli hamma hududlarida hozir ham o‘tkaziladi. Qo‘shiqning ritm va sur‘ati galagovga qo‘shilgan otning yurish harakat tezligidan olingan. Bugungi kunda ijro etilayotgan “Xo‘p mayda” qo‘shig‘i xalq orasida keng ommalashgan.

“Havvor” qo‘shig‘i jamoaviy ijro bo‘lib, tog‘dan g‘allani hovliga tashish yumushlarida ijro etiladi. Boshlovchi ijrochi yakkaxon qo‘shiqning birinchi misrasini aytgach, ko‘pchilik jamoa usulida “havvor” so‘zi bilan jo‘r bo‘lgan. Kundalik hayotda kuylanuvchi “Chirey-Chirey”, “Turey-Turey”, “Xo‘sh-Xo‘sh”, “Cho‘pon qo‘shig‘i”, “Otboqar qo‘shig‘i”ni hozirgi kunda ham ko‘plab uchratish mumkin.

Hunarmandlik qo‘shiqlari mehnat turlarining kashf qilinish jarayonida yuzaga kelgan. Bunday qo‘shiqlar o‘z mehnat turi va ish faoliyatiga ko‘ra turli mavzularda yaratilgan. San‘at darajasidagi gilam to‘qish vohada aksariyat hollarda ayollarning asosiy hunarmandlik mehnat faoliyatlaridan biri hisoblanadi. Ayollar, paxtani chigitidan ajratishda aranji, ip qilib yigirishda urchuq, paxta va junni mayin xolatga keltirishda suba cho‘p kabi ish qurollaridan keng foydalangan. Ushbu mehnat jarayonlari ma‘lum vaqt talab etganligi bois “Aranji”, “Urchug‘im”, “O‘rmak qurdim”, “O‘rmak” “Kigizim” va boshqa shu kabi turli qo‘shiqlar to‘qilib, ijro etilgan. Kayvoni (ish bilarmon, mohir) ayollar yigirilgan paxta yoki jundan xonadonning o‘zida gilam to‘qish uchun qo‘ni-qo‘shnilar yordamida o‘rmak o‘rnatgan (qo‘ygan) va to‘qishni xonadon sohibasiga topshirgan. O‘rmak to‘qishda shu mehnat haqidagi qo‘shiqlar ijro etilgan. Qora uy (kapa, o‘tov)lar tikilayotganda “O‘tov”, kapalar yonini to‘sis uchun qamishdan yopinchiq tayyorlanib “Qamish qo‘limni kesmasin”, “Temir bobom o‘tovi”, charchoqni bostirish uchun “Aranji”, “Oshpaz qo‘shig‘i”, jundan kigiz tayyorlanayotganda “Kigizim” qo‘shiqlari kuylangan. Bug‘doyni un qilishda “Tegirmon” “Yorg‘inchoq”, non yopishda “Toba toshim”, “Novvoychi”, temirchilik yumushlarida “Temirchi”, kashtachilikda “Yorim to‘ni”, “Jun taroqni tarayman”, “Do‘ppi”, “Belbog‘” qo‘shiqlari ijod qilingan va ijro etilib kelinmoqda. Mazkur qo‘shiqlar erkin ixtiyoriy ovoz diapazonlarida xirgoyi qilinib, primadan oktavagacha oraliqda kuylangan. Ularning she‘riy matnlarida xalq og‘zaki ijodidagi barmoq vazn o‘lchovi ustvordir. Ma‘lumki, Respublikamiz hududlarida mashaqatli mehnatni aks ettiruvchi qo‘shiqlar to‘qilgan va kuylangan. Ular mehnatning mashaqatini o‘zlarining kuy-ohanglariga solib qo‘shiq qilib kuylab, o‘yin-kulgilari bilan yengishgan. Bu jarayonda ham charchoqni bostirish uchun “Aranji” va boshqa shu kabi mehnatni aks ettiruvchi qo‘shiqlar kuylangan. Shuningdek, “Urchug‘im”, “O‘rmak qurdim”, “Qamish qo‘limni

kesmasin”, “Kigizim” va yakuniy qism yana suporish sifatida “Temir bobom o‘tovi” bilan tugaydi. Hunarmandlik qo‘shiqlaridan “O‘rmak” aytimi Qorasuv jamoa xo‘jaligida yaxshi saqlangan. Qo‘shiq ijro uslubi ohista 4/4 o‘lchovida, asosan o‘rmak to‘qish jarayoni bilan bog‘liq holatda to‘quvchi tomonidan kuylangan.

Темур бобом ўтови

Ай - ла бўл - син ў - то - вим тўй - лар бўл - син ў - то - вим
 Жонги - роқлар куйиб бер - син ке - ча - сию биз - лар - га

Меҳ - мондан а - йир - ма - син Те - мур бо - бом ў - то - вин
 Те - мур бо - бом тўй - бер - син су - яр ў - гил қиз - лар - га.

Ўрмак қурдим

Ўр - мак қур - дим боғ - лар - га ўр - мак ет - син тоғ - лар - га ў - то - вим тез - роқ бит - син биз чо - пай - лик

Ўр - моқ - қа Қи - лич қоқ - дим ўр - мак - қа Қў - шик ай - тиб

бер - моқ - қа Ў - то - вим тез - роқ бит - син биз чо - пай - лик йиғ - моқ - қа

Ma'lumki, ajdodlarimiz Sohibqiron Amir Temir siymosiga juda chuqur hurmat-ehtiram bilan qaraganlar va ul zotni o'zlarining turli xil marosimlari bilan bog‘liq qo‘shiqlarida bosh qahramon sifatida vasf qilganlar. Mehnat jarayonini ifodalovchi qo‘shiqlarning o‘ziga xosligini Qorasuv jamoa xo‘jaligida tashkil etilgan “Badash” folklor etnografik jamoasi ijrosidagi “Temir bobom o‘tovi” qo‘shig‘i ayni ajdodlarimizning ijodiy mahsulidir. Qo‘shiq mehnat jarayonida kuylangan bo‘lsada, biror vaqtlar o‘tishi va ijrochilarning o‘z ichki imkoniyatlariga moslab kuylashi qo‘shiqning kuy-ohangi va she‘riy matniga o‘z ta‘sirini ko‘rsatgan. Qo‘shiq 7 ta kichik-kichik qismlarga bo‘lib kuylangan. Unda asosan mehnat ish qurollari, xalqimizning kapa uylari asosiy obekt sifatida tilga olingan. Qo‘shiq aniq va turli o‘lchovlarda ijro etilgan. Qo‘shiqning boshlang‘ich birinchi qismi “Temir bobom o‘tovi” nomi bilan bog‘liq bo‘lib 4/4 o‘lchovda ohista kuylanadi. Bunda asosiy diqqat Sohibqiron Amir Temirning o‘tov bilan bog‘liq holati aks ettirilgan. Qo‘shiqning ikkinchi qismi “Aranji” mehnat quroli nomi bilan bog‘liq. Aranjidanda qadimda yengil sanoat uchun paxtani chigitidan ajratishda

foydalanilgan. Ayollar ushbu mehnat anjomini 4-5 ta va undan ko‘proq aranjilarni qator qilib paxtani chigitidan tozalashgan.

Jumladan, o‘rmak, kigiz to‘qish jarayonlari, chopon, qoriq tikish va boshqalar. Bu kabi hunarmandlik ishlarini bajarish ayollardan ko‘p vaqt talab qiladi. Shu sababli, ushbu mehnat jarayonini boshlashda ma’lum marosim o‘tkazilgan bo‘lib, unga kayvoni, ish bilarmon ayollar taklif qilingan. Ular xush kayfiyatlik ruhini ifolash uchun maxsus qo‘shiqlarni kuylashgan. Xuddi shunday tarzda xonish qo‘shiqlardan “Yorim to‘ni”, “Jun taroqni tarayman” kabilarni ayollardan biri radif sifatida boshlab, aytishuv-mushoira shaklida ijro etishgan. Qolgan ishtirokchilar ohangga qo‘shilib, o‘z baytlarini aytgan.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati

1.Ibrohimov O.A. “O‘zbek xalq musiqa ijodi” (metodik tavsiyalar 1-qism), Toshkent. 1994-y. B. 62

2. Ibrohimov O.A. “Maqpm va makon” Movaraunnahr, Toshkent 1996-yil.

3.Karamatov F.M O‘zbek xalq musiqasi merosi. XX-asr. Terma, yalla, qarsak, kirish maqolasi. Toshkent G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti. 1985. B.-2-23.

4.Panjiyev Q.B. Salimova D. Vokal musiqa pedagogikasining asosiy tamoyillari va uslublari. Metodik qo‘llanma. – Toshkent. 2018y. B.86.

5.Panjiyev Q.B. O‘zbek xalq qo‘shiqchilik ijodiyoti. O‘quv qo‘llanma. Toshkent. 2022. B. 210.